УДК 373.1:140.8

Василь Кузьменко, *кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки і психології Південноукраїнського регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів, м. Херсон*

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ УЯВЛЕНЬ ПРО НАВКОЛИШНІЙ СВІТ У ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглянуто можливості формування в учнів наукових уявлень про навколишній світ у міських, вищих початкових училищах, в школах грамоти, церковнопарафіяльних та народних училищах відомства Міністерства народної освіти в кінці XIX та на початку XX століття.

Ключові слова: *початкові школи, церковнопарафіяльні школи, релігійна картина світу, народні училища.*

В статье рассмотрены возможности формирования у учеников научных представлений об окружающем мире в городских, высших начальных училищах, в школах грамоты, церковнопарафиальных и народных училищах ведомства Министерства народного образования в конце XIX и в начале XX века.

Ключевые слова: *начальные школы, церковнопарафиальные школы, религиозная картина мира, народные училища.*

The article investigates the possibilities of the formation of scientific knowledge about the surrounding world at municipal, higher elementary schools, grammar schools, parish and public schools under the Ministry of Public Education jurisdiction in the end of the 19th – the beginning of the 20th century.

Key words: *initial schools, church of parish schools, religious picture of the world, folk schools.*

Постановка проблеми. Перетворення сучасного суспільства зумовлюють необхідність прийняття людиною виважених рішень щодо взаємодії з навколишнім середовищем та посилюють актуальність проблеми цілісного сприйняття дійсності особистістю. Водночас інформація про навколишній світ досить масштабна й різнопланова та подвоюється кожні 6 – 7 років, створює труднощі повноцінного засвоєння людиною наукової інформації, особливо за умов багатопредметного шкільного навчання взагалі і початкового зокрема. Тому необхідність формування наукових уявлень про навколишній світ у підростаючого покоління українців в умовах глобалізації освіти, недостатності наукових розробок з означеної проблеми, її соціально-педагогічної важливості визначають актуальність цієї проблеми. Для її розв'язання необхідно враховувати наявний зарубіжний і національний досвід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу історико-педагогічних джерел XX століття свідчать, що у вітчизняній педагогічній проблемі дослідження присвячено чимало праць. Частково ці питання висвітлювалися Б. Грінченком, М. Корфом, Н. Левицьким, М. Пироговим, Г. Сковородою, К. Ушинським та іншими видатними педагогами, які у своїх роботах окреслювали шляхи формування в учнів системних знань, умінь і навичок, світоглядних уявлень. Проблеми узагальнення знань з природничих дисциплін досліджували Н. Буринська, В. Коваленко, І. Душина, О. Ільченко та ін. Інтеграція в навчальній діяльності досліджувалася І. Козловською, В. Сидоренком, Т. Тхоржевською та ін. Проблеми формування наукового світорозуміння та наукової картини світу вивчали Є. Вігнер, С. Гончаренко, В. Готт, В. Єфіменко, В. Мутановський, А. Степанюк, М. Ярмаченка та ін. Учені Р. Арцишевський, Н. Бібік, К. Гуз, Є. Дурманенко, В. Ільченко, Н. Коваль та інші досліджували загальні та окремі питання формування в молодших школярів наукової картини світу. Разом з тим методологічне, теоретичне та методичне обґрунтування проблеми формування цілісної наукової картини світу в учнів початкової школи залишається відкритим для подальших досліджень.

Метою статті є аналіз змісту навчального процесу в початкових школах України кінця XIX – початку XX століття щодо формування в учнів наукових уявлень про навколишній світ.

Виклад основного матеріалу. Протягом перших 17 років XX ст. на українських землях під тиском демократичних сил царатом проводиться реформування освітньої галузі, створюються нові типи початкової і середньої загальноосвітньої школи, удосконалюються наявні, значно розширюється їх мережа, розробляється і впроваджується новий зміст освіти. У роботу

© В. Кузьменко, 2010

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

загальноосвітніх навчальних закладів упроваджувалися нові навчальні плани, програми, підручники, навчальні посібники, методики навчання тощо. Однак Міністерство народної освіти було досить консервативним і на нововведення реагувало, як правило, негативно. Тому розроблена за кордоном комплексна система навчання, Дальтон-план, метод проектів та ін. форми організації навчання, викликали зацікавленість тільки в певної прогресивної частини педагогів (К. Вентцель, Я. Душечкін, А. Зеленко, С. Шацький та ін.), але через певний опір вони майже не мали можливості застосовувати ці нововведення в навчальних закладах.

На початку XX століття царський уряд почав пристосовувати стару систему освіти до нових більш демократичних умов. Підтвердження зазначеного знаходимо у циркулярі № 8861 Міністерства народної освіти від 1 серпня 1900 року, де сказано, що програми Міністерства народної освіти потрібно розглядати як зразкові, але не обов'язкові [7]. У січні 1900 р. було створено спеціальну комісію з представників Міністерства освіти, професорів, лікарів, учителів для окреслення основних принципів реформи середньої школи та створення навчальних планів та програм для початкових і середніх шкіл. Однак реальним результатом діяльності комісії стали зміни в початковій освіті. Так, було прийнято нову програму з природознавства з наступним розподілом матеріалу: нежива природа (1 клас); рослини (2 клас); тварини і людина (3 клас) [1].

Початкові школи розподілялись на школи першого, другого та третього рівнів. До навчальних закладів першого рівня належали однокласні навчальні заклади з трирічним терміном навчання, школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, народні училища відомства Міністерства народної освіти та ін.

Найнижчий рівень знань давали в школах грамоти, котрі відкривались у тих селах, де не було церкви. Згідно з "Правилами про школи грамоти" (1891 р.) діти навчались у них за програмою церковнопарафіяльної школи від одного до двох років і отримували знання Закону Божого, мінімальні вміння з читання та письма та дуже обмежені знання з арифметики. Тобто, в них викладались ті ж самі предмети, що й в церковнопарафіяльних школах, але вони за час навчання (біля шести місяців на рік) могли забезпечити тільки найелементарнішу грамотність учнів. Оскільки найбільшу увагу там приділяли вивченню Закону Божого, то поступово більшість цих шкіл переходило під юрисдикцію церковного відомства. Окрім цього на якість знань учнів впливало й те, що для шкіл грамоти постійно не вистачало вчителів, а їх підготовка була низькою.

Дещо кращий рівень знань давали учням церковнопарафіяльні школи (у однокласних курс навчання тривав три роки, а в двокласних – чотири). У них згідно з "Правилами про церковнопарафіяльні школи" вивчали: Закон Божий (вивчення молитов, священна історія і пояснення богослужіння, короткий катехізис), церковний спів, читання церковного і громадянського друку і письмо, початкові арифметичні відомості. Додатково (за можливістю) у навчальні плани включали гімнастику, навчання ремеслам для хлопчиків і рукоділлю для дівчаток, садівництво, городництво, бджільництво. Навчання в них теж носило релігійний характер, адже навчальні плани і програми затверджувались Священним Синодом, тому на вивчення цих предметів відводили 46% навчального часу. До того ж й інші дисципліни викладалися з релігійних позицій, бо вчителями переважно були священнослужителі. Ці школи завдяки значному державному і церковному фінансуванню стали одними з найбільш масових і Св. Синод докладав чимало зусиль із забезпечення їх відповідними підручниками та навчальними посібниками. У 1905 році церковнопарафіяльних шкіл було 46,5% від усіх наявних початкових шкіл, але вчилося в них тільки 35,5% учнів [2]. Така ситуація, на нашу думку, складалася через те, що, як підтверджує аналіз переліку навчальних предметів, вони давали менш якісні й необхідні для життя знання, а тому були менш популярними серед населення.

Навчальні години в церковнопарафіяльних школах розподілялися між предметами таким чином: Закон Божий та російська мова всі три роки навчання по 6 годин на тиждень, церковний спів та письмо по 2 години, церковнослов'янська грамота протягом першого року навчання вивчалася 3 години, а другого й третього – по 4 години, арифметика – 5 годин на першому році і по 6 годин на другому і третьому роках навчання. Тижневе навантаження на першому році навчання складало 24 години, а на другому і третьому по 26 годин. Окрім цього розклад занять більшості училищ передбачав самостійну роботу учнів з рахунку та російської мови. Однак під час викладання російської мови учителю пропонувалося вивчати правила мови і не надавати учням знання про навколишній світ [4].

Більш популярними серед населення були народні училища відомства Міністерства народної освіти, які складали 52% від загальної кількості

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

початкових шкіл, а навчалося в них біля 63% учнів. У цих закладах навчальні години з усіх предметів розподіляли таким чином, щоб значна кількість із них відводилася на вивчення дисциплін релігійного характеру, протягом трьох років на вивчення Закону Божого та церковнослов'янської грамоти в однокласних училищах відомства Міністерства народної освіти відводили 27 годин із 72 годин основного часу.

предмети, окрім арифметики, було спрямовано на формування в учнів релігійної та обмеженої наукової картини світу, що мала гуманітарну спрямованість.

Для унаочнення можливостей навчального процесу однокласних училищ з формування в учнів картини світу представимо графічно розподіл знань у відсотках згідно з навчальним планом (рис. 1).

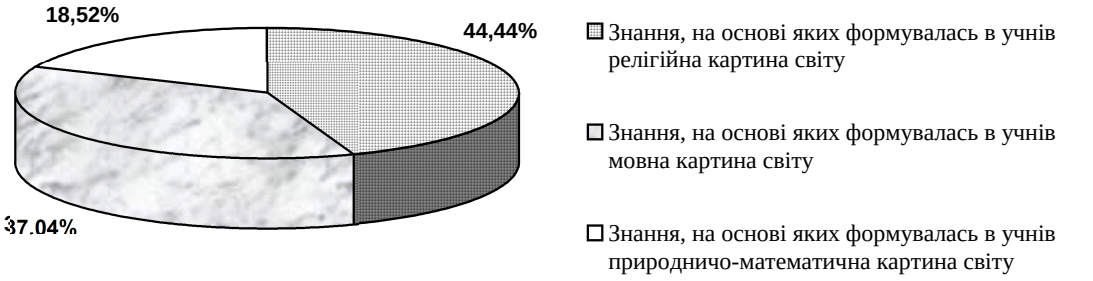

Рис. 1. Діаграма співвідношення знань щодо формування в учнів картини світу (навчальний план однокласних училищ (у відсот.)

Тобто, згідно чинної програми і в цих школах основними вважалися релігійні знання, а вже потім – формування елементарних знань з техніки читання, письма та рахунку. В однокласних училищах не приділялося уваги розвитку пізнавальних здібностей на основі вивчення рідної мови та навколишньої дійсності. По суті "Орієнтовні програми предметів, які викладаються в початкових народних училищах відомства Міністерства народної освіти" орієнтували на зазубрювання напам'ять, списування з книг, бездумного читання релігійної літератури, а отже, вони спрямовували діяльність учителя на використання книжково-схоластичних методів навчання. Ці програми обмежували можливості отримання учнями реальних знань, адже в пояснювальній записці давалися такі установки вчителю: слід утримуватися від викладання учням загальноосвітніх знань; викладання деяких відомостей із життя суспільства чи природи можливе лише з дозволу не менше ніж директора училища і то тільки в межах затвердженої класної хрестоматії; додаткові знання повинні носити сільськогосподарський, санітарно-гігієнічний та інший прикладний характер тощо [2].

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що програми однокласних початкових училищ з одного боку, чітко визначали зміст освіти, а з іншого обмежували діяльність учителя, бо навчальна робота була занадто регламентованою. Це не дозволяло вчителям повідомляти школярам достатню кількість наукових знань. Майже всі

Як бачимо з рисунку 1 перевага надавалась у першу чергу знанням, на основі яких формувалася в учнів релігійна картина світу, менше уваги приділялося знанням, на основі яких формувалася в учнів мовна картина світу, найменше – знанням, на основі яких формувалася в учнів природничо-математична картина світу.

До другого рівня початкової освіти належали двокласні училища: міністерські зразкові училища, двокласні церковнопарафіяльні школи та частина парафіяльних училищ за Статутом 1828 р. Навчальні курси однокласної школи та першого класу двокласних училищ були ідентичними, що дозволяло їх випускникам продовжити навчання в другому класі, де навчання тривало два роки з вивченням запланованих навчальними планами предметів.

Серед них міністерство народної освіти більше уваги приділяло зразковим училищам, а тому вони мали окремі бібліотеки для вчителів і для учнів, а також книжковий фонд і навчальне приладдя для видачі малозабезпеченим школярам (частині з них книжки і приладдя видавали безкоштовно, а іншій – за незначну оплату). Навчальна робота була регламентованою й обмежувала діяльність учителя, що не давало їм можливості для належного ознайомлення учнів з науковими знаннями. У даних училищах учні отримували елементарну освіту в більш повному обсязі. У першому класі їх навчали читати, писати, виконувати перші арифметичні дії, а в другому класі розпочинали ознайомлення з історією, географією та природознавством, кресленням [2].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ці навчальні дисципліни давали незначний обсяг наукових знань, що й дозволяло формувати в школярів наукову картину світу на початковому рівні.

Аналіз навчального плану доводить, що значна частина навчального часу була спрямована передусім на формування в учнів мовної і релігійної картину світу, а наукова картина світу формувалася тільки на отриманих знаннях з трьох дисциплін: арифметики, географії та природознавства, креслення. Співвідношення знань, що отримували учні на основі вивчення предметів, згідно з навчальним планом зразкових училищ у відсотках наведено на рис. 2.

училища учні могли йти на цивільну службу або вступати до навчальних закладів, які давали більш високу освіту.

Організація навчального процесу в міських училищах, наприклад, у Київській, Подільській і Волинській губерніях відбувалася згідно із затвердженим 26 травня 1869 року "Положенію для училищъ Юго-Западного края". Курс навчання як у чоловічих, так і в жіночих двокласних училищах складався з таких предметів: Закону Божого, російської мови, арифметики і практичної геометрії, необхідних відомостей з вітчизняної історії і географії, краснопису. Окрім них у чоловічих училищах

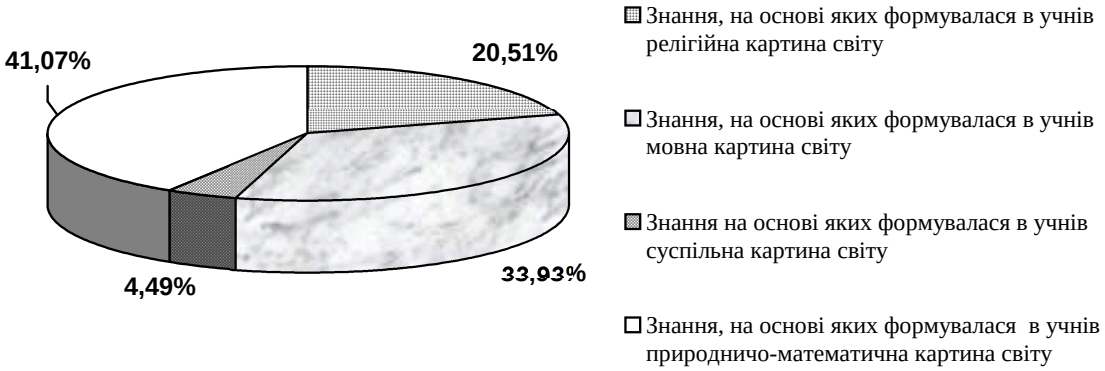

Рис. 2. Діаграма співвідношення знань щодо формування в учнів картини світу (навчальний план зразкових училищ Міністерства народної освіти (у відсот.)

До третього рівня початкової школи належали багатокласні училища. Це були, в основному, міські за "Положенням" 1872 р. та повітові училища. Із усіх вищеназваних початкових училищ можливість навчатися у середній школі надавалась тільки випускникам повітових училищ, у решти такого права не було [2].

Міські училища відрізнялись адміністративним та педагогічним контролем, термінами навчання, змістом освіти, матеріальним оснащенням (єдиний тип цих училищ так і не склався навіть до жовтня 1917 р.). Не зважаючи на певну поширеність міських училищ, значна їх кількість на початку XX ст. залишалась однокомплектною і часто вони відкривалися окремо для хлопчиків і дівчаток. У більшості міських училищ було від 2 до 6 класів. Кожен рік навчання закінчувався перевідними, а повний курс навчання – випускними іспитами. Успішне навчання в перших 4-х класах надавало можливість вступити в перший клас гімназії без іспитів. Тобто міські училища для частини учнів виконували роль своєрідних підготовчих курсів для вступу в гімназії та прогімназії.

Після закінчення шести класів міського

викладалися церковний спів і креслення, а в жіночих – церковний спів, малювання та рукоділля.

На початку XX століття в міських училищах, як свідчать програми й устав міських училищ Міністерства народної освіти та звіт попечителя Київського навчального округу за 1910 рік, вивчали предмети згідно з переліком, затвердженим Міністерством народної освіти [3], репрезентованим у таблиці 1.

Інформація, наведена в таблиці 1, підтверджує, що в міських училищах Київського навчального округу учні в усіх класах вивчали тільки російську і церковнослов'янську мови. До того ж навчання проводилось російською мовою, а вивчення рідної мови заборонялось. Тобто, мовна картина світу формувалася в учнів тільки на основі російської мови.

Перелік навчальних предметів свідчить також про те, що в міських училищах певна увага приділялась формуванню в школярів релігійної, природничо-наукової, суспільної та естетичної картин світу, але вони, на жаль, не були взаємопов'язані ні з рідним краєм, ні з національною культурою.

Окрім обов'язкових, діти вивчали й

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Таблиця 1

Перелік навчальних предметів, котрі вивчалися в міському училищі

Назва предмету	Клас навчання					
Закон Божий						
Російська мова						
Церковнослов'янська мова						
Арифметика						
Історія						
Геометрія						
Географія						
Природнича історія						
Фізика						
Малювання						

необов'язкові предмети: сільськогосподарську і ручну працю, рукоділля, займались гімнастикою та ін. Серед них найбільш розробленим на той період було рукоділля (наприклад, у 1896 р. видана програма з цієї дисципліни) [6]. У старших класах (з дозволу Міністерства народної освіти) могли вивчати й інші додаткові дисципліни.

Законом з 25 червня 1912 р. замість міських училищ почали впроваджуватися вищі початкові школи (навчання йшло чотири роки) відповідно до "Положення про вищі початкові училища". Міністерство освіти передбачало протягом трьох років перевести всі міські училища у вищі початкові школи. Але до них приймали тільки тих учнів, які закінчили початковий навчальний заклад. Навчальний план містив: Закон Божий, російську (з церковнослов'янською) мову та російську словесність, арифметику і основи алгебри, геометрію, географію, історію Росії з відомостями із загальної історії, суспільствознавство та фізику, малювання і креслення, співи, фізичні вправи. Окрім них для дівчаток пропонувалось викладати рукоділля [5]. Як видно з наведеного переліку навчальних дисциплін вони давали значно більший обсяг наукових знань, ніж інші початкові школи.

Висновок. Таким чином, у зразкових училищах Міністерства народної освіти, міських училищах та у вищих початкових школах педагоги мали можливість давати учням більш високий рівень наукових знань, ніж в школах грамоти, церковнопарафіяльних та народних училищах відомства Міністерства народної освіти. Незважаючи на те, що в них значна частина навчального часу була спрямована, як і в інших закладах початкової освіти, на формування в учнів релігійної картину світу, все ж таки формувалася в учнів початкових класів і наукова картина світу. Більш успішно й на вищому рівні вона формувалась у зразкових училищах Міністерства народної освіти, міських училищах та у вищих початкових школах. Значний вплив на отримання наукових знань та їх використанні у житті мали дисципліни трудового спрямування. По суті, враховуючи зміст навчання початкових шкіл, який мав гуманітарне спрямування, на його основі все ж таки формувалася в учнів й певна природничо-наукова картина світу. У **подальших дослідженнях** можна розглянути формування в учнів наукових уявлень про навколишній світ під час вивчення кожного предмету.

1. Кайгородов Д. На разные темы, преимущественно педагогические. Издание второе / Д. Кайгородов. – СПб.: Изд-во А.С. Суворина, 1907. – 149 с.

2. Ососков А.В. Начальное образование в дореволюционной Росии (1861 – 1917): [учеб. пособие для студ. пед. ин-тов по спец. № 2121 "Педагогика и методика начального обучения"] / А.В. Ососков. – М.: Просвещение, 1982. – 208 с.

3. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Учебных Заведений Округа за 1910 год. – К.: Лито-тип. И.Н. Кушнерев и Ко., 1911. – 140 с.

4. Отчет Харьковского епархиального наблюдателя школ церковно-приходских и грамоты Харьковской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1898 – 1899 год. – [Х.: б. и., 1900]. – 57 с.

5. Положение о высших начальных училищах // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – № 9. – С. 22 – 33.

6. Программы обучения рукоделию в сельских начальных, городских однокласных училищах с трехгодичным курсом, в прогимназиях и гимназиях. – М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1896. – 46 с.

7. Циркуляр № 8861 Министерства народного просвещения // ЦДІА України. – Ф. 707. – Оп. 87. – Спр. 6611. – (Циркуляры Министерства народного просвещения, 61 арк.), арк. 57 – 58.

Стаття надійшла до редакції 17.06.2010

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com